

Received: 2024/10/4

Accepted: 2025/3/9

from 131 to 149

Yahya Keramati

Phd student, Islamic Studies
Department, Urmia Branch,
Islamic Azad University, Urmia,
Iran.
yahyakeramati5@gmail.com

**Dr. Seyyed Mahdi
Ghoreishi**

Assistant Professor, Department
of Islamic Jurisprudence and Law,
Urmia University, Urmia, Iran.
(Corresponding Author)
sm.ghoreishi@urmia.ac.ir

Dr. Hasan Mohammadi

Assistant Professor, Islamic Studies
Department, Urmia Branch,
Islamic Azad University, Urmia,
Iran.
Hasan.Mohammadi@iau.ac.ir

Keywords:

Quran, education, ethics, faith,
virtue.

Explaining the Educational and Moral Functions of the Quranic Virtues of Amir al-Mu'minin (AS)

Abstract

This article examines and explains the educational and moral functions of the Quranic virtues of Amir al-Mu'minin (AS). The aim is to identify these virtues and analyze their impact on individual and social growth and excellence from the perspective of the Holy Quran. The research method involves analyzing relevant Quranic verses by referring to authoritative Shiite and Sunni commentaries to extract and categorize the virtues associated with Imam Ali (AS) and explain their educational functions. The results of the study show that the Holy Quran refers to numerous virtues of Amir al-Mu'minin (AS), among the most important of which are faith, knowledge, charity, and spiritual perfection. The faith of Imam Ali (AS), characterized by "steadfastness," "active leadership," "practicality," and "self-sacrifice," provides a foundation for the formation of a stable, dynamic, responsible, and altruistic personality. This faith not only fosters steadfastness in beliefs and resilience against challenges at the individual level but also contributes to the formation of a society committed to ethical principles, justice, and resistance to corruption at the social level. The knowledge of Imam Ali (AS), as "divinely granted wisdom" and based on "comprehensive understanding of the Quran," cultivates humility, intellectual curiosity, and a deeper understanding of religious teachings, while also fostering a knowledge-based, thoughtful, and tolerant society at the social level. The charity of Imam Ali (AS), characterized by "absolute obedience," "selflessness," "sincerity," and "presence of heart," leads to the purification of the soul, the development of altruism, and the enhancement of individual spirituality, while also promoting a culture of generosity, reducing class disparities, and strengthening social cohesion at the social level. The spiritual perfection of Imam Ali (AS), reflected in expressions such as "proximity to God," "spiritual connection with the Prophet (PBUH)," and "holding fast to the rope of Allah," provides a comprehensive model for individual and social growth, guiding humanity toward self-awareness, ethical conduct, and human perfection.

چکیده

این مقاله به بررسی و تبیین کارکردهای تربیتی-اخلاقی فضایل قرآنی امیرالمؤمنین^(ع) می‌پردازد. هدف پژوهش شناسایی این فضایل و تحلیل تأثیر آن‌ها بر رشد و تعالی فردی و اجتماعی انسان از دیدگاه قرآن کریم است. روش تحقیق در این پژوهش تحلیل آیات مرتبط قرآن با مراجعه به تفاسیر معتبر شیعه و سنی برای استخراج و دسته‌بندی فضایل مرتبط با حضرت علی^(ع) و تبیین کارکردهای تربیتی آن‌ها است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که قرآن کریم به فضایل متعددی از امیرالمؤمنین^(ع) اشاره دارد که از جمله‌ی مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به ایمان، علم، انفاق و تکامل معنوی اشاره کرد. ایمان حضرت با ویژگی‌های «راسخ بودن»، «پیشروی فعالانه»، «عمل‌گرایی» و «خودگذشتگی»، بستری برای شکل‌گیری شخصیتی پایدار، پویا، مسئولیت‌پذیر و نوع‌دوست فراهم می‌کند. این ایمان نه تنها در سطح فردی موجب ثبات قدم در باورها و مقاومت در برابر چالش‌ها می‌شود، بلکه در سطح اجتماعی نیز به شکل‌گیری جامعه‌ای پایمند به اصول اخلاقی، عدالت‌محور و مقاوم در برابر فساد کمک می‌کند. علم حضرت، به‌عنوان «دانش موهوب الهی» و مبتنی بر «درک جامع از قرآن»، موجب پرورش تواضع، کنجکاوی فکری و درک عمیق‌تر از معارف دینی می‌گردد و در سطح اجتماعی نیز به شکل‌گیری جامعه‌ای دانش‌محور، متفکر و مداراگر کمک می‌کند. انفاق حضرت با ویژگی‌های «اطاعت محض»، «ایثار»، «اخلاص» و «حضور قلب»، موجب تزکیه‌ی نفس، پرورش حس نوع‌دوستی و ارتقای سطح معنویت فرد می‌شود و در سطح اجتماعی نیز به گسترش فرهنگ بخشندگی، کاهش فاصله‌ی طبقاتی و تقویت همبستگی اجتماعی کمک می‌کند. تکامل معنوی حضرت نیز که در تعبیری چون «قرب الهی»، «پیوند معنوی با پیامبر^(ص)» و «تمسک به حبل‌الله» نمود می‌یابد، الگوی جامعی برای رشد و تعالی فردی و اجتماعی ارائه می‌دهد و انسان را به سوی خودشناسی، اخلاق‌مداری و کمال انسانی رهنمون می‌سازد.

یحیی کرامتی

دانشجوی دکتری گروه معارف اسلامی، واحد ارومیه، دانشگاه آزاد اسلامی، ارومیه، ایران.
yahyakeramati5@gmail.com

دکتر سید مهدی قریشی

استادیار گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشگاه ارومیه، ارومیه، ایران (نویسنده‌ی مسئول).
sm.ghoreishi@urmia.ac.ir

دکتر حسن محمدی

استادیار گروه معارف اسلامی، واحد ارومیه، دانشگاه آزاد اسلامی، ارومیه، ایران.
Hasan.Mohammadi@iau.ac.ir

واژگان کلیدی:

قرآن، تربیت، اخلاق، ایمان، فضیلت.

۱- مقدمه

قرآن کریم، به‌عنوان کلام الهی، کتابی چندلایه و چندوجهی است و این ویژگی در آموزه‌های تربیتی آن نیز به‌وضوح مشاهده می‌شود. تربیت قرآنی صرفاً به تغییر رفتارهای ظاهری در عموم مردم محدود نمی‌گردد، بلکه سطوح عمیق‌تری از شناخت را برای افرادی فراهم می‌آورد که مقدمات اخلاقی را پشت سر می‌گذارند و در جستجوی والاترین مراتب انسانی هستند (بقره: ۱۲۹). این رویکرد با ماهیت تربیت اخلاقی نیز همخوانی دارد؛ زیرا تربیت اخلاقی ابعاد گوناگونی دارد که در سطوح مختلف قابل‌بررسی است. در مطالعات عصب‌شناسی نیز به این چندلایه بودن تربیت اخلاقی توجه شده است. محققان این حوزه تربیت اخلاقی را در سه سطح جسمانی، روان‌شناختی و معنوی دسته‌بندی کرده‌اند (Jeong, & Han, p. 2011). سطح جسمانی تربیت که بر تغییر رفتارهای ظاهری مانند کظم غیظ تمرکز دارد، برای عموم مردم مناسب است؛ سطح روان‌شناختی که به آگاهی از فعل و انفعالات روانی خود و دیگران و جلوگیری از تکرار رفتارهای نادرست از طریق خودآگاهی می‌پردازد، برای عالمان و جویندگان دانش کاربرد دارد و درنهایت، سطح معنوی تربیت که به تعالی روح و قرب الهی می‌انجامد، مختص اولیای الهی و کسانی است که در مسیر سلوک معنوی گام برمی‌دارند. این سطوح نشان می‌دهد که تربیت اخلاقی فرایندی تدریجی و چندبعدی است که از اصلاح رفتار ظاهری آغاز می‌شود و به تعالی معنوی منتهی می‌گردد.

این سطوح تربیتی با نگرش جامع اسلام به انسان نیز سازگار است. انسان دو جنبه‌ی طبیعی و فطری دارد: جنبه‌ای که به‌دنبال بهره‌برداری از مواهب دنیوی است (مستثمر بالطبع) و جنبه‌ای که به زندگی اجتماعی گرایش دارد (مدنی بالفطره). این دو جنبه همواره در کشمکش با یکدیگرند و تربیت صحیح، تعادلی میان این دو برقرار می‌کند. انسان باید در جامعه زندگی نماید و بر اساس اقتضای طبیعت اجتماعی خود تربیت شود. پایه‌ها و بنیادهای اخلاقی باید به گونه‌ای استوار گردند که اخلاق فرد به سطح ایدئال برسد و مطابق با نگرش قرآن کریم، هدایت و سعادت فردی و اجتماعی توأمان تأمین شود (طباطبایی، ۱۳۳۶، ص ۵۶-۴۱؛ جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۴۵). حتی مرتبه‌ای پایین‌تر از این سطوح وجود دارد که انسان را برای انجام اعمال با انگیزه‌ی درست و رساندن آن‌ها به حدنصاب فضیلت آماده می‌کند؛ برای مثال، سخاوت به‌خودی‌خود انسان را وارد بهشت نمی‌کند؛ اما می‌تواند عذاب را کاهش دهد و چه‌بسا همین ویژگی انسان را به خدا نزدیک و به ایمان آوردن موفق نماید (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۲۹۳). باین‌حال، نباید از نقش فضایل اخلاقی در ترقی، تعالی و صعود انسان به‌سوی خدا و قرب به او غافل شد؛ زیرا انسان برای رسیدن به تکامل، باید مسیری را طی کند که مملو از مشکلات و موانع است و در هر گام، احتمال لغزش و سقوط وجود دارد؛ بنابراین، انسانی که طالب رسیدن به مقصد است، باید شرایطی را فراهم کند که بتواند از این موانع عبور نماید (مصباح یزدی، ۱۳۸۸، ص ۳۵). در برخی آیات قرآن، این شرایط به‌صورت صفات و فضایل اخلاقی مطرح شده است.

بیان فضایل اخلاقی در قرآن کریم در دو مرحله انجام شده است: نخست، خود فضیلت به‌صورت نظری و کلی تبیین گردیده و اهمیت و جایگاه آن در تعالی انسان بیان شده است؛

سپس برای عینیت بخشیدن به این فضایل و نشان دادن امکان تحقق آن‌ها، الگوها و اسوه‌هایی معرفی گردیده است (ممتحنه: ۶) این اسوه‌ها به مخاطب نشان می‌دهند که چگونه می‌توان این فضایل را در عمل پیاده کرد و به آن‌ها دست یافت. در اغلب موارد، این الگوها از میان پیامبران گذشته انتخاب شده‌اند تا پیوستگی سنت الهی در هدایت انسان‌ها را نشان دهند (احقاف: ۳۵؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۶، ص ۴۶۲؛ طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۹، ص ۱۵۷). با این حال، در مواردی نیز، افرادی از زمان نزول قرآن، به‌ویژه شخص پیامبر اسلام^(ص)، (احزاب: آیه ۲۱) به‌عنوان اسوه و نمونه‌ی عملی فضایل اخلاقی معرفی شده‌اند. حضرت علی^(ع) یکی از این شخصیت‌های برجسته است. نام ایشان به‌صراحت در قرآن ذکر نشده؛ اما بر اساس نظر بیشتر مفسران و با استناد به روایات معتبر، در آیات متعددی به‌طور ضمنی به ایشان اشاره گردیده و فضایل و مناقب آن حضرت تأیید شده است. این امر نشان می‌دهد که قرآن کریم نه‌تنها به بیان نظری فضایل اخلاقی اکتفا نکرده، بلکه با معرفی الگوهای عینی، راه رسیدن به آن‌ها را نیز برای انسان‌ها روشن ساخته است.

بر اساس نظر بیشتر مفسران، آیاتی در قرآن وجود دارند که به‌طور خاص یا ضمنی، به فضایل و مناقب حضرت علی^(ع) اشاره می‌کنند. این مقاله بر آن است تا با بررسی این آیات و با استناد به تفاسیر معتبر، فضایل مطرح‌شده برای ایشان را دسته‌بندی کند و سپس کارکردهای تربیتی این فضایل را در دو سطح فردی و اجتماعی تبیین نماید؛ به‌عبارت‌دیگر، ابتدا فضایل حضرت علی^(ع) مستخرج از آیات قرآن دسته‌بندی می‌شوند و سپس برای هر یک از این فضایل، دو نوع کارکرد تربیتی، یکی در سطح فردی (تأثیر آن فضیلت بر خود فرد) و دیگری در سطح اجتماعی (تأثیر آن فضیلت بر جامعه و روابط اجتماعی) بررسی و تحلیل می‌شود. هدف نهایی این پژوهش نشان دادن تأثیرگذاری آموزه‌های قرآنی در پرورش ابعاد اخلاقی و تربیتی انسان‌ها با محوریت شخصیت والای امیرالمؤمنین^(ع) به‌عنوان الگویی جامع و کامل است.

۲- پیشینه‌ی پژوهش

مطالعات متعددی به بررسی ابعاد گوناگون شخصیت و فضایل حضرت علی^(ع) پرداخته‌اند؛ اما پژوهش‌هایی که دقیقاً در محدوده‌ی موضوع این مقاله، یعنی تبیین کارکردهای تربیتی-اخلاقی فضایل قرآنی ایشان باشند، محدود است. برخی از پژوهش‌های مرتبط به جنبه‌های دیگری از شخصیت حضرت پرداخته‌اند که در اینجا به آن‌ها اشاره می‌شود. ساجدی و همکاران (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان «اخلاق و تربیت از دیدگاه امام علی^(ع)»، به دسته‌بندی فضایل اخلاقی ذکرشده در سخنان و نهج‌البلاغه حضرت علی^(ع) پرداخته‌اند، درحالی‌که پژوهش حاضر، تمرکز خود را بر بررسی فضایل اخلاقی ایشان از دیدگاه قرآن کریم قرار داده است و نه سخنان ایشان. ابوبی (۱۴۰۰) در مطالعه‌ای با عنوان «تحلیل جایگاه آخرتی امیرالمؤمنین^(ع) در تفاسیر و روایات فریقین»، به بررسی مفاهیم و تعبیری از قرآن و روایات پرداخته است که جایگاه اخروی حضرت را تبیین می‌کنند. این پژوهش بر اهمیت شناخت جایگاه اخروی حضرت در مدیریت ارتباطات دنیوی و معرفت‌شناسی تأکید دارد و معتقد است شناخت جایگاه اخروی ایشان می‌تواند به شناخت و تثبیت جایگاه دنیوی

آن حضرت در وصایت و خلافت نبوی کمک نماید. باین حال، پژوهش حاضر به بررسی کارکردهای تربیتی این فضایل در زندگی دنیوی انسان‌ها می‌پردازد. احمد دار (۱۳۹۹) در پژوهش خود با عنوان «همراهی و همکاری حضرت علی^(ع) در امر رسالت قبل از هجرت از منظر قرآن و تاریخ»، به بررسی نقش و همراهی حضرت علی^(ع) با پیامبر^(ص) در مراحل مختلف رسالت از جمله دعوت، هجرت، جنگ‌ها و مذاکرات، از دیدگاه قرآن و تاریخ پرداخته است. این پژوهش بر نقش تاریخی حضرت در دوران رسالت پیامبر تمرکز دارد، درحالی‌که پژوهش حاضر به بررسی کارکردهای تربیتی فضایل ایشان می‌پردازد؛ همچنین میراحمدی و فتاحی (۱۳۹۷) در پژوهشی با عنوان «تحلیل و نقد پیش‌فرض‌های کلامی فریقین در ترجمه‌ی آیات امامت و فضایل حضرت علی (علیه‌السلام)»، به بررسی تأثیر پیش‌فرض‌های کلامی شیعه و اهل سنت بر ترجمه‌ی آیات مرتبط با امامت و فضایل حضرت پرداخته‌اند. این پژوهش بر جنبه‌های ترجمه‌شناختی و تأثیر باورهای کلامی بر تفسیر آیات تمرکز دارد، درحالی‌که پژوهش حاضر به دنبال استخراج و تبیین کارکردهای تربیتی این فضایل است.

در مقایسه با پژوهش‌های یادشده، مقاله‌ی حاضر جنبه‌های نوآورانه‌ای دارد که عبارت‌اند از: تمرکز بر فضایل قرآنی؛ برخلاف برخی از پژوهش‌ها که به بررسی فضایل از دیدگاه روایات یا تاریخ پرداخته‌اند، این پژوهش منحصراً بر فضایل مستخرج از آیات قرآن تمرکز دارد. دسته‌بندی نظام‌مند فضایل: این پژوهش به صورت نظام‌مند و بر اساس آیات قرآن، فضایل حضرت علی^(ع) را دسته‌بندی می‌کند.

تبیین کارکردهای تربیتی-اخلاقی: این پژوهش علاوه بر بیان فضایل، به تبیین کارکردهای تربیتی و اخلاقی آن‌ها در دو سطح فردی و اجتماعی می‌پردازد که وجه تمایز اصلی آن با سایر پژوهش‌هاست.

ارائه‌ی الگوی تربیتی: این پژوهش با تبیین کارکردهای تربیتی فضایل قرآنی حضرت علی^(ع)، الگویی عملی برای تربیت اخلاقی بر اساس آموزه‌های قرآن ارائه می‌دهد.

۳- فضایل قرآنی امیرالمؤمنین

آیات مرتبط با حضرت علی^(ع) که بیشتر مفسران نیز آن‌ها را تأیید کرده‌اند، شامل این موارد است: قلم: ۵-۷؛ نبأ: ۳۵-۳۶؛ قافه: ۱۲؛ واقعه: ۱۰، ۱۳؛ جائیه: ۲۱؛ شوری: ۲۳؛ صافات: ۲۴؛ سجده: ۱۸؛ قصص: ۶۱؛ فرقان: ۵۴؛ رعد: ۴۳؛ اعراف: ۴۴؛ جمعه: ۲؛ بینه: ۷؛ مجادله: ۱۲، ۱۳؛ حشر: ۹؛ نساء: ۵۹؛ انفال: ۲۵؛ بقره: ۲۰۷، ۲۷۴؛ آل عمران: ۶۱، ۱۰۳؛ مائده: ۳، ۵۵، ۵۶ و ۶۷. موضوع این آیات به دو گروه کلی تقسیم می‌شود: گروه اول، آیاتی که فضایل اخلاقی ایشان را ذکر کرده است و گروه دوم، آیاتی که بر مقام ولایت حضرت امیر تأکید می‌کند. هدف پژوهش حاضر صرفاً بررسی و تبیین کارکردهای تربیتی-اخلاقی دسته‌ی اول، یعنی آیاتی است که به فضایل اخلاقی حضرت علی^(ع) اشاره دارند.

در این بخش، با محوریت بررسی آیات مرتبط با ایمان حضرت علی^(ع)، به تحلیل مصداقی ایمان ایشان پرداخته می‌شود. بسیاری از مفسران پنج آیه از قرآن کریم را به ایمان حضرت علی^(ع) مرتبط دانسته‌اند. آیات ۵ تا ۷ سوره قلم از جمله‌ی این آیات است: «فَسْتَبِصِرْ وَبَصِّرْ وَبِأَيِّكُمْ الْمَفْتُونُ * إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ مِمَّنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ» (قلم: ۷-۵). مفسرانی چون صاحب مجمع‌البیان و عقود المرجان، این آیات را در پاسخ به اهانت مشرکان مکه به حضرت علی^(ع) و اتهام تعصب پیامبر^(ص) نسبت به ایشان، مرتبط با حضرت دانسته‌اند (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۲۵، ص ۲۱۴؛ جزایری، بی‌تا، ج ۵، ص ۱۸۶)؛ همچنین آیات ۱۰ تا ۱۴ سوره واقعه، «وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ * أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ * فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ * ثَلَاثَةٌ مِنَ الْأُولَئِينَ * وَقَلِيلٌ مِنَ الْآخِرِينَ» (واقعه: ۱۰-۱۴)، از دیگر آیاتی است که در روایتی از امام جعفر صادق^(ع)، حضرت علی^(ع) به‌عنوان یکی از مصدق «السَّابِقُونَ السَّابِقُونَ» معرفی شده‌اند (کوفی، ۱۴۱۰، ص ۴۶۴؛ طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۹، ص ۳۲۵؛ حسکانی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۲۹۱؛ سیوطی، ۱۴۲۴، ج ۶، ص ۱۵۴).

علاوه بر این، آیه‌ی ۲۱ سوره‌ی جاثیه، «أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَوَاءً مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ» (جاثیه: ۲۱)، در برخی تفاسیر مانند تفسیر مقاتل بن سلیمان، بحرالعلوم، تفسیر کبیر طبرانی، النکت و العیون نیآوردی و تفسیر العز بن عبدالسلام، در پاسخ به طعنه و استهزای مشرکان مکه نسبت به وعده‌های الهی به مؤمنان و به‌ویژه خاندان پیامبر^(ص)، با حضرت مرتبط دانسته شده است (شحاته، ۱۴۲۳، ج ۳، ص ۸۳۹؛ طهرانی، ۱۴۲۶، ج ۳، ص ۲۷۹؛ طبرانی، ۲۰۰۸، ج ۵، ص ۵۰۱؛ نیآوردی، بی‌تا، ج ۵، ص ۲۶۴؛ ابن‌عبدالسلام، ۱۴۲۹، ج ۲، ص ۲۰۲)؛ همچنین آیه‌ی ۷ سوره‌ی بینه، «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ» (بینه: ۷)، در روایتی از جابر بن عبدالله انصاری، به بشارت پیامبر^(ص) به حضرت علی^(ع) و شیعیان ایشان به‌عنوان «خیر البریه» تفسیر شده است (ثمالی، ۱۴۲۰، ص ۳۶۰؛ سیوطی، ۱۴۲۴، ج ۶، ص ۳۷۹). درنهایت، آیه‌ی ۲۰۷ سوره‌ی بقره، «وَمِنَ النَّاسِ مَن يُشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَءُوفٌ بِالْعَبَادِ» (بقره: ۲۰۷) نیز به فداکاری حضرت علی^(ع) در لیلۃ‌المبیت و جان‌فشانی ایشان برای حفظ جان پیامبر^(ص) و به‌عنوان نهایت ایمان ایشان تفسیر شده است.

تحلیل معنای آیات یادشده ویژگی‌های برجسته‌ای از ایمان ایشان را روشن می‌کند. در آیات سوره‌ی قلم، تعبیری چون «الْمُهْتَدِينَ» بر هدایت‌یافتگی (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۳۰، ص ۶۰۳) و ایمان حضرت دلالت دارند. این هدای نشانده‌ای از عمق و استواری ایمان ایشان است که تردید و ابهامی در آن راه ندارد؛ ایمانی که نه‌تنها خود ایشان را به یقین رسانده است، بلکه دیگران نیز با مشاهده‌ی آن، به حقانیت راه او پی می‌برند. درواقع، ایمان حضرت علی^(ع) چنان آشکار و هدایتگر است که می‌تواند مایه‌ی بصیرت دیگران نیز شود. در سوره‌ی واقعه، وصف «السَّابِقُونَ السَّابِقُونَ» نشان‌دهنده‌ی پیشگامی و سبقت در ایمان است (علی‌شاه، ۱۴۰۸، ج ۴، ص ۱۳۷). این سبقت نشان از شوق و اشتیاق حضرت علی^(ع) برای رسیدن به معرفت الهی و عمل به دستورهای

پیامبر^(ص) دارد. ایمانی که نه تنها در زمان خود بی‌نظیر بود، بلکه الگویی برای آیندگان نیز شد. آیه‌ی سوره‌ی جاثیه با عبارت «الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ»، بر پیوند ناگسستنی ایمان و عمل صالح (حقی، بی‌تا، ج ۷، ص ۶۶) در وجود حضرت تأکید دارد. این پیوند نشان‌دهنده‌ی حقیقی بودن ایمان حضرت علی^(ع) است؛ زیرا ایمان واقعی همیشه با عمل صالح همراه است؛ ایمانی که صرفاً یک باور قلبی نیست، بلکه در عمل و رفتار ایشان نیز تجلی یافته است. در سوره‌ی بینه، تعبیر «خَيْرُ الْبَرِيَّةِ» اوج این ایمان را به تصویر می‌کشد. این تعبیر والا جایگاه رفیع حضرت علی^(ع) را در نزد خداوند متعال نشان می‌دهد و گواهی بر کمال ایمان و عمل ایشان است (طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۴، ص ۵۵۶)؛ ایمانی که صاحب آن را به بهترین مخلوقات تبدیل کرده است. درنهایت، آیه‌ی سوره‌ی بقره با عبارت «يُشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ»، ایشار و فداکاری بی‌نظیر حضرت در راه خدا را نشان می‌دهد. این فداکاری بی‌نظیر نشان‌دهنده‌ی عشق بی‌کران حضرت علی^(ع) به خداوند و ارزش والایی است که برای رضایت الهی قائل بوده‌اند؛ ایمانی که از جان نیز گذشت. این تحلیل نشان می‌دهد که ایمان حضرت علی^(ع) ایمانی راسخ، پیشرو، عمل‌گرا و توأم با ایشار و فداکاری بوده است.

۳-۱-۲- کارکردهای تربیتی ایمان

در یکی از مطالعات پیشین، کارکرد تربیتی ایمان بررسی شده است (بلندهمتان، ۱۳۹۲)؛ اما چون در این مقاله، شاخص‌هایی برای ایمان حضرت علی^(ع) بر اساس آیات قرآن شناسایی شد، در ادامه بر مبنای این شاخص‌ها، کارکردهای تربیتی فردی و اجتماعی ایمان تحلیل می‌شود. نخست، «راسخ بودن» یا استواری ایمان، به افراد امکان می‌دهد تا با پایداری در برابر چالش‌های زندگی، قطب‌نمای اخلاقی خود را حتی در شرایط دشوار حفظ کنند. این ویژگی الهام‌بخش ثبات قدم در باورها و مقاومت در برابر شک و تردید یا فشارهای گوناگون است؛ دوم، «پیشروی فعالانه» در ایمان افراد را به جستجوی دانش، تعمیق درک اصول دینی و تلاش برای رشد معنوی مداوم تشویق می‌کند و کنج‌کاوی فکری و تعهد به یادگیری مادام‌العمر را پرورش می‌دهد؛ سوم، «عمل‌گرایی» ایمان بر اهمیت تبدیل باورها به اعمال ملموس تأکید دارد و افراد را به جاری ساختن ایمان خود از طریق خدمت، شفقت و عدالت در زندگی روزمره و نشان دادن تأثیر واقعی باور در زندگی تشویق می‌کند؛ درنهایت، «خودگذشتگی» و ایشار حضرت به افراد الهام می‌بخشد تا خیر بزرگ‌تر را در اولویت قرار دهند، همدلی با دیگران را نشان دهند و روحیه نوع‌دوستی، سخاوت و مشارکت در رفاه جامعه را در خود تقویت کنند.

در سطح اجتماعی، «راسخ بودن» و «پیشروی فعالانه» در ایمان جامعه‌ای را شکل می‌دهد که افراد آن به احتمال فراوان اصول اخلاقی را رعایت می‌کنند، عدالت را ترویج می‌دهند و در برابر فساد مقاومت می‌نمایند. این دو ویژگی، به‌طور مشترک، به ثبات اجتماعی و تعهد به ارزش‌های مشترک کمک می‌کنند و بستری مناسب برای رشد فضائل اخلاقی در جامعه فراهم می‌آورند. «عمل‌گرایی» ایمان در سطح اجتماعی، جامعه‌ای را پرورش می‌دهد که در آن ایمان به عمل تبدیل می‌شود و

مسئولیت اجتماعی را افزایش می‌دهد. این امر تلاش‌های جمعی برای رسیدگی به مسائل اجتماعی مانند فقر، نابرابری و بی‌عدالتی را ترویج می‌کند و در نهایت، به جامعه‌ای دلسوزتر و عادلانه‌تر منجر می‌شود. «از خودگذشتگی» و ایثار در سطح اجتماعی، جامعه‌ای را شکل می‌دهد که برای این فضیلت ارزش قائل است و در نتیجه، وحدت، همکاری و حمایت متقابل را ترویج می‌کند. این امر ساختار اجتماعی نیرومندتری را ایجاد می‌نماید و جوامع را قادر می‌سازد تا بر چالش‌ها غلبه کنند و برای منافع مشترک با یکدیگر همکاری نمایند. نمونه‌ی امام علی^(ع) در این زمینه، الهام‌بخش اقدام جمعی و تعهد به ساختن جامعه‌ای عادلانه و هماهنگ است.

۳-۲- علم

۳-۲-۱- تحلیل آیات

خداوند در سه آیه، علم حضرت علی^(ع) را تشریح کرده است. سال سوم بعثت همراه با آیه‌ای مهم در ستایش امیرالمؤمنین است: «لِنَجْعَلَهَا لَكُمْ تَذْكِرَةً وَ تَعِيهَا أَدْنُ وَاعِيَةً» (حاقه: ۱۲) از امیرمؤمنان علی^(ع) نقل است که فرمودند: هنگامی که این آیه شریفه نازل شد، «وَ تَعِيهَا أَدْنُ وَاعِيَةً»، حضرت رسول‌الله^(ص) فرمودند: از خدا خواستم که آن گوش شنوا را گوش تو قرار دهد. علی^(ع) فرمودند: پس از آن دعای پیامبر، هیچ چیز را فراموش نکردم (ثمالی، ۱۴۲۰، ص ۳۳۸؛ سیوطی، ۱۴۲۴، ج ۶، ص ۲۶۰؛ طوسی، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۹۸؛ متقی، ۱۴۳۱، ج ۱۳، ص ۱۳۶؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۶۰۰؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۳۰، ص ۶۲۴). علم بی‌انتهای حضرت علی در سال یازدهم بعثت و در سوره‌ی رعد ذکر شده است: «وَ يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَسْتَ مُرْسَلًا قُلْ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَ بَيْنَكُمْ وَ مَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ» (رعد: ۷، ۲۹، ۴۳). امام صادق در پاسخ به پرسشی فرمودند: منظور آیه‌ی شریفه‌ی «أَنْ الذِي عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ»، تنها علی‌بن‌ابیطالب است (ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۵، ص ۳۰۳؛ حسکانی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۴۰۵؛ طبرسی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۲۳۶؛ قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۹، ص ۳۳۵؛ عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۲۲۰). در اولین سال‌های تقویم هجری و در سوره‌ی جمعه، آیه‌ای در شأن حضرت امیرالمؤمنین نازل شد: «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يَزَكِيهِمْ وَ يَعْلَمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ وَ إِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ» (جمعه: ۲). ابن‌عباس می‌گوید: حکمت در آیه‌ی «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يَزَكِيهِمْ وَ يَعْلَمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ»، حکمت ولایت علی^(ع) است. سعیدابن جبیر می‌گوید: خداوند پس از رسول‌الله، کسی را افضل از علی ابن‌ابیطالب نیافریده است، آنجاکه خداوند می‌فرماید: «فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ ذِكْرَ اللَّهِ»، ولایت علی ابن‌ابیطالب است (کوفی، ۱۴۱۰، ص ۴۸۳؛ حسکانی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۳۴۰). قرآن کریم به‌صراحت به علم و دانش بی‌کران حضرت علی^(ع) اشاره دارد. این دانش فراتر از دانش معمول است و شامل فهم عمیق از دین، حکمت و کتاب خداست.

بررسی آیات مرتبط با علم حضرت علی^(ع) به ویژگی‌های منحصربه‌فرد این علم منجر می‌شود. در آیه‌ی ۱۲ سوره‌ی حاقه، عبارت «أَدْنُ وَاعِيَةً» به گوش شنوایی اشاره دارد که نه تنها مطالب را می‌شنود، بلکه آن‌ها را درک و حفظ می‌کند. این شنوایی واعیه نشان‌دهنده‌ی آمادگی

ذاتی و ذهن پذیرای حضرت علی^(ع) برای دریافت علوم الهی است. این تعبیر بر حافظه‌ی قوی و فهم عمیق حضرت از معارف الهی دلالت دارد؛ علمی که با دعای پیامبر^(ص) به ایشان عطا شد و هرگز فراموش نمی‌شود (کاشانی، ۱۳۳۶، ج ۹، ص ۳۹۴). این فراموش نشدن نشان می‌دهد که این علم جزء لاینفکی از وجود حضرت شده و همواره در دسترس ایشان است. در آیه‌ی ۷ سوره‌ی رعد، عبارت «مَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ» به کسی اشاره دارد که دانش کتاب (قرآن) نزد اوست (ابن‌عاشور، ۱۹۸۴، ج ۱۲، ص ۲۱۰). این علم کتاب حضرت علی^(ع) را به مفسری بی‌بدیل برای قرآن مبدل می‌سازد و ایشان را به منبعی موثق برای درک معارف الهی تبدیل می‌کند. این تعبیر بر احاطه‌ی علمی حضرت بر همه‌ی جوانب قرآن و تفسیر و تأویل آن دلالت می‌کند؛ علمی که از جانب خداوند به ایشان عطا شده است. در آیه‌ی ۲ سوره‌ی جمعه، تعبیر «يَعْلَمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ» به تعلیم کتاب و حکمت اشاره دارد (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۳۰، ص ۵۳۸). این تعبیر نشان‌دهنده‌ی نقش حضرت علی^(ع) به‌عنوان معلم و مربی امت است که نه تنها کتاب خدا را به مردم می‌آموزد، بلکه حکمت و معارف عمیق‌تر آن را نیز بیان می‌کند. در تفسیر این آیه، حکمت به ولایت حضرت علی^(ع) تفسیر شده است. این تفسیر ارتباط تنگاتنگی میان ولایت و علم ایجاد می‌کند و نشان می‌دهد که درک حقیقی قرآن و معارف الهی بدون شناخت و اطاعت از ولی خدا ممکن نیست. این تعبیر بر علم لدنی و الهی حضرت دلالت می‌کند؛ علمی که نه تنها شامل ظواهر دین، بلکه شامل اسرار و بواطن آن نیز می‌شود؛ بنابراین، علم حضرت علی^(ع) علمی جامع و کامل است که همه‌ی ابعاد دین را در برمی‌گیرد؛ بنابراین، علم حضرت علی^(ع) علمی است که از جانب خداوند به ایشان عطا شده و شامل حفظ و فهم عمیق قرآن، احاطه بر تفسیر و تأویل آن و دانش حکمت و اسرار دین است.

۳-۲-۲- کارکردهای تربیتی علم

پیش از این، در مقاله‌ای کارکردهای مختلف علم از دیدگاه حضرت علی^(ع) بررسی شده است (صالحی و طاهری، ۱۳۹۳)؛ اما چهارچوب مشخصی نداشت. در این عنوان، بر اساس شاخص‌های علم حضرت علی^(ع) استنباط شده از آیات قرآن، کارکردهای تربیتی علم در دو سطح فردی و اجتماعی تبیین می‌شود. نخست، اذعان به «دانش موهوب الهی» که سرچشمه‌ی دانش حقیقی را خداوند می‌داند، تواضع را در فرد پرورش می‌دهد و او را به تلاش برای درک فراتر از محدودیت‌های عقل انسانی تشویق می‌کند. نمونه‌ی امام علی^(ع) در این زمینه، الهام‌بخش جستجوی دانش از طریق دعا، تفکر و ارتباط با امر الهی است؛ دوم، «درک جامع از قرآن» از طریق مطالعه‌ی تفسیرهای ایشان، بینش عمیق‌تری درباره‌ی معانی و کاربردهای آن به افراد ارائه می‌دهد و ارتباط نیرومندتری با پیام الهی ایجاد می‌کند و زندگی اخلاقی را ترویج می‌نماید؛ سوم، «تسلط بر تفسیر و حکمت باطنی» افراد را تشویق می‌کند تا فراتر از سطح ظاهری متون دینی غور نمایند و حکمت عمیق‌تر و حقایق معنوی موجود در آن‌ها را کشف کنند که این امر کنجکاوای فکری و درک ظریف از ایمان را پرورش می‌دهد؛ چهارم، با وجود آنکه همگان نمی‌توانند از «حافظه‌ی قوی» همچون امام علی^(ع) برخوردار

باشند، نمونه‌ی ایشان بر اهمیت حفظ دانش و کاربرد مداوم اصول آموخته‌شده در زندگی روزمره تأکید می‌کند و یادگیری آگاهانه و ادغام دانش در عمل را تشویق می‌نماید.

در سطح اجتماعی، ارزش قائل شدن برای «دانش موهوب الهی» و «درک جامع از قرآن» به شکل‌گیری جامعه‌ای منجر می‌شود که اصول اخلاقی را در اولویت قرار می‌دهد، عدالت را ترویج می‌کند و حس هدف مشترک را پرورش می‌دهد. این امر بستر مناسبی برای ایجاد جامعه‌ای هماهنگ‌تر و از نظر اخلاقی استوارتر فراهم می‌آورد؛ همچنین جامعه‌ای که برای «تسلط بر تفسیر و حکمت باطنی» ارزش قائل است، «گفتمان فکری»، «تفکر انتقادی» و «رشد معنوی» را پرورش می‌دهد و در نتیجه، به درک ظریف‌تر و مداراگرانه‌تر از دیدگاه‌های گوناگون در یک سنت ایمانی منجر می‌شود. علاوه بر این، نقش امام علی^(ع) به‌عنوان «معلم و راهنما» که از آیه‌ی «يَعْلَمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ» برداشت می‌گردد، اهمیت مریبگری و انتقال دانش در جامعه را برجسته می‌کند و بر مسئولیت افراد دانشمند در به اشتراک گذاشتن دانش خود و هدایت دیگران به سوی درک و روشننگری تأکید می‌کند و در نهایت، به شکل‌گیری جامعه‌ای باسوادتر و روشن‌فکرتر کمک می‌نماید.

۳-۳- انفاق

۳-۳-۱- تحلیل آیات

در کاربرد رایج قرآن کریم و متون دینی، انفاق به معنای بخشش مال یا هر چیز دیگر در راه خدا به نیازمندان و سایر موارد مورد نیاز است (جرجانی، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۵۳). آیات متعددی در قرآن کریم بر روحیه‌ی بخشندگی حضرت علی^(ع) تأکید دارند؛ از جمله، آیات ۱۲ و ۱۳ سوره‌ی مجادله، «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوَتِكُمْ صَدَقَةً ذَٰلِكَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَ أَطْهَرُ...»؛ که در آن به مسلمانان دستور داده شده بود، پیش از گفتگوی خصوصی با پیامبر^(ص) صدقه بدهند و تنها حضرت علی^(ع) به این دستور عمل کردند (قمی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۳۵۷؛ کوفی، ۱۴۱۰، ص ۴۷۰؛ حسکانی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۳۱۱؛ نیآوردی، بی‌تا، ج ۵، ص ۴۹۴)؛ همچنین آیه‌ی ۹ سوره‌ی حشر، «وَ الَّذِينَ تَبَوَّءُوا الدَّارَ وَ الْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَ لَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِّمَّا أُوتُوا وَ يُوَثِّرُونَ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ وَ لَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ...»؛ در وصف ایشان حضرت علی^(ع) نازل شد. هنگامی که ایشان همه‌ی غذای خود و خانواده‌شان را به فرد نیازمندی بخشیدند (حسکانی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۳۳۱؛ جرجانی، بی‌تا، ج ۱۰ ص ۳۲؛ ثقفی، ۱۳۹۸، ج ۵، ص ۱۷۷؛ حسینی همدانی، ۱۳۸۰، ج ۱۶، ص ۲۶۱).

علاوه بر این، آیه‌ی ۲۷۴ سوره‌ی بقره، «الَّذِينَ يَنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَ النَّهَارِ سِرًّا وَ عَلَانِيَةً فَآلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لَا هُمْ يَحْزَنُونَ»، نیز در پی انفاق همه‌ی دارایی حضرت علی^(ع) نازل شد که ایشان آن را به‌صورت پنهان و آشکار انجام دادند (ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹، ص ۱۱۹؛ شحاته، ۱۴۲۳، ج ۱، ص ۲۲۵؛ صنعانی، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۱۱۸؛ حسکانی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۱۴۰)؛ همچنین آیات ۵۵ و ۵۶ سوره‌ی مائده، «إِنَّمَا وَلِيكُمُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ الَّذِينَ ءَامَنُوا الَّذِينَ يَقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَ يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَ هُمْ رَاكِعُونَ...»؛ در شأن حضرت علی^(ع) نازل گردید، هنگامی که ایشان در حال رکوع،

انگشتر خود را به نیازمندی بخشیدند (ابوحمره ثمالی، ۱۴۲۰، ص ۱۵۷؛ قمی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۱۷۰؛ عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۳۲۷؛ آلوسی، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۳۳۴). این آیات و روایات گویای اهمیت و جایگاه والای انفاق و بخشندگی در سیره‌ی حضرت علی^(ع) هستند.

با تحلیل معنایی آیات مرتبط با انفاق حضرت علی^(ع) می‌توان به ویژگی‌های برجسته‌ای در نوع و کیفیت این انفاق‌ها دست یافت. در آیات ۱۲ و ۱۳ سوره‌ی مجادله، عبارت «فَقَدَّمُوا يَدِي نَجْوَتِكُمْ صَدَقَةً» بر تقدیم صدقه پیش از گفتگوی خصوصی با پیامبر^(ص) دلالت دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۳، ص ۴۴۷). این تقدیم صدقه نشان‌دهنده‌ی اهمیت و اولویتی است که حضرت علی^(ع) برای انفاق و کمک به نیازمندان قائل بودند، حتی پیش از امور شخصی خود. این امر نشان‌دهنده‌ی اطاعت محض و تسلیم در برابر فرمان الهی و اهمیت قائل شدن به این دستور حتی در جزئی‌ترین امور است. در آیه‌ی ۹ سوره‌ی حشر، عبارت «يُؤْتِرُونَ عَلٰى اَنْفُسِهِمْ وَ لَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ» بر ایشار و ترجیح دیگران بر خود، حتی در شرایط سخت و تنگدستی، تأکید دارد (فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۹، ص ۵۰۸). این ایشار و ازخودگذشتگی در شرایط فقر و تنگدستی، ارزش عمل حضرت علی^(ع) را دوچندان می‌کند و نشان‌دهنده‌ی عشق بی‌کران ایشان به همنوع است. این نوع انفاق بالاترین سطح بخشش و فداکاری را نشان می‌دهد. در آیه‌ی ۲۷۴ سوره‌ی بقره، عبارت «سِرًّا وَ عَلَانِيَةً» بر انفاق در هر دو حالت پنهان و آشکار دلالت دارد (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۶۱۴). این انفاق در پنهان و آشکار نشان‌دهنده‌ی آن است که هدف حضرت علی^(ع) از انفاق رضای خداوند و کمک به مستمندان بوده است، نه ریا و خودنمایی. این امر نشان‌دهنده‌ی اخلاص در انفاق و بی‌توجهی به ریا و خودنمایی است. در آیات ۵۵ و ۵۶ سوره‌ی مائده، عبارت «وَهُمْ رَاكِعُونَ» بر انفاق در حالت نماز و توجه کامل به خداوند دلالت دارد. این انفاق در حالت رکوع نشانه‌ی اتصال دائم حضرت علی^(ع) به خداوند و انجام عمل خیر در عالی‌ترین حالات روحانی است (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۶۴۸). این نوع انفاق نشان‌دهنده‌ی حضور قلب و اتصال به منبع فیض الهی در هنگام بخشش است؛ بنابراین، انفاق‌های حضرت علی^(ع) ویژگی‌هایی چون اطاعت محض، ایشار، اخلاص و حضور قلب دارد که نشان‌دهنده‌ی عمق ایمان و اخلاق والای ایشان است.

۳-۲- کارکردهای تربیتی انفاق

یک پایان‌نامه‌ی ارشد به‌طور کامل به کارکردهای تربیتی انفاق پرداخته است. از نتایج این پژوهش به‌صورت تلویحی برای این بخش استفاده‌شده است (صابری و همکاران، ۱۳۸۵). نفاق حضرت علی^(ع) که در قرآن مورد تأیید قرار گرفته، کارکردهای تربیتی عمیقی در سطح فردی دارد. تأسی به ایشان در «تقدم صدقه» و انفاق حتی پیش از پرداختن به امور شخصی، روحیه‌ی اطاعت و تسلیم در برابر اوامر الهی را در فرد تقویت می‌کند و اهمیت انفاق در هر شرایطی را به او می‌آموزد. الگوگیری از «ایشار» حضرت در سخت‌ترین شرایط، فرد را به ترجیح نیاز دیگران بر خود و فداکاری در راه کمک به همنوع تشویق می‌کند و حس نوع‌دوستی را در او پرورش می‌دهد. «اخلاص» در انفاق و پرهیز از ریا و خودنمایی فرد را به تزکیه‌ی نفس و پالایش درون رهنمون

می‌سازد و او را از دام خودپسندی و تظاهر رها می‌کند. درنهایت، انفاق با «حضور قلب» و توجه به خداوند سطح معنویت فرد را ارتقا می‌دهد و او را به ارتباط دائمی با منبع فیض الهی و انجام اعمال خیر با آگاهی و توجه کامل رهنمون می‌سازد.

تأسی به سیره‌ی ایشان در انفاق، «فرهنگ بخشندگی و تعاون» را در جامعه گسترش می‌دهد و روحیه‌ی همیاری و کمک به نیازمندان را تقویت می‌کند. انفاق و «ایثار» در جامعه، با کاهش فاصله طبقاتی میان فقیر و غنی، به برقراری «عدالت اجتماعی» کمک می‌نماید و از بروز نابرابری‌های شدید جلوگیری می‌کند. انفاق «خالصانه و بدون ریا» «اعتماد و همدلی» را در جامعه افزایش می‌دهد و به تقویت «همبستگی و وحدت اجتماعی» منجر می‌شود و از بروز کینه و دشمنی ناشی از فقر و نداری می‌کاهد. درنهایت، الگوگیری از ویژگی‌های انفاق حضرت علی^(ع) مانند اطاعت، ایثار، اخلاص و حضور قلب، به «ارتقای سطح اخلاق و معنویت کل جامعه» کمک می‌کند و جامعه را به سوی فضیلت و کمال سوق می‌دهد.

۴-۳- تکامل معنوی

۴-۳-۱- تحلیل آیات

تکامل معنوی از فضایل حضرت علی^(ع) است که در قرآن به آن اشاره شده است. در آیه‌ی ۲۱ سوره‌ی جائیه، «أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَوَاءً مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ»، بهشتی بودن ایشان مطرح می‌شود. این آیه در پاسخ به کفار مکه نازل شد که با تمسخر به مؤمنان می‌گفتند: آیا در آخرت پاداش ما و شما یکسان خواهد بود؟ خداوند در این آیه تأکید می‌کند که پاداش نیکوکاران (مانند علی و حمزه) و گناهکاران یکسان نخواهد بود (شحاته، ۱۴۲۳، ج ۳، ص ۸۳۹؛ طهرانی، ۱۴۲۶، ج ۳، ص ۲۷۹؛ طهرانی، ۲۰۰۸، ج ۵، ص ۵۰۱؛ نیآوردی، بی‌تا، ج ۵، ص ۲۶۴؛ ابن‌عبدالسلام، ۱۴۲۹، ج ۲، ص ۲۰۲). در سال نهم بعثت، در آیه‌ی ۶۱ سوره‌ی قصص، «أَفَمَنْ وَعَدْنَاهُ وَعَدًّا حَسَنًا فَهُوَ لَاقِيهِ كَمَنْ مَتَّعْنَاهُ مَتَاعَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا ثُمَّ هُوَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مِنَ الْمُحْضَرِينَ»، نیز وعده‌ی بهشت به امیرالمؤمنین داده شده است. بر اساس سخن مجاهد و سدی، این آیه درباره‌ی علی^(ع) و حمزه و در مقابل ابوجهل نازل گردیده است (طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۰، ص ۶۲؛ ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۷، ص ۲۵۷؛ حسکانی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۵۶۳). در سال دهم بعثت، آیه‌ی ۵۴ سوره‌ی فرقان، «وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ بَشَرًا فَجَعَلَهُ نَسَبًا وَصِهْرًا وَكَانَ رَبُّكَ قَدِيرًا»، درباره‌ی جایگاه والای ایشان نازل شد. ابن‌عباس در تفسیر این آیه به روایتی اشاره می‌کند که خلقت نوری ایشان و پیوند نسبی با پیامبر^(ص) را بیان می‌نماید (کوفی، ۱۴۱۰، ص ۲۹۲؛ طوسی، ۱۳۸۸، ج ۱، ص ۳۲۰). در سال سیزدهم بعثت، در سوره‌ی اعراف، فضیلت منحصره‌فردی برای امیرالمؤمنین^(ع) آمده است: «فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قَالُوا نَعَمْ فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ» (اعراف: ۴۳-۴۴). محمدبن حنفیه از حضرت علی^(ع) نقل می‌کند که فرمودند: «آن مؤذن من هستم» (حسکانی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۲۶۷). امام رضا^(ع) نیز فرمودند: مؤذن در این آیه، امیرالمؤمنین^(ع) هستند که در صحرای محشر اذانی خواهند گفت که همه‌ی خلائق آن را خواهند شنید و دلیل آن آیه‌ی

سوم سورهی برائت، «وَ أَذَانٌ مِّنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ...» است (بحرانی، ۱۴۱۵، ج ۲، ص ۵۴۵). آخرین مورد مربوط به سال دهم هجری و آیهی ۱۰۳ سورهی آل عمران است: «وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَ لَا تَفَرَّقُوا وَ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ اِذْ كُنْتُمْ اَعْدَاءً فَالْتَفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَاصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهِ اِخْوَانًا وَ كُنْتُمْ عَلٰی شَفَا حُفْرَةٍ مِّنَ النَّارِ فَاَنْقَذَكُم مِّنْهَا كَذٰلِكَ يَبِيْنُ اللّٰهُ لَكُمْ ءَايٰتِهٖ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُوْنَ». شیخ مفید در کتاب الغیبه، روایتی از امام زین العابدین^(ع) نقل می کند که پیامبر^(ص) با اشاره به این آیه فرمودند: «آیا می خواهید بدانید منظور از ریسمان الهی که باید به آن چنگ زد، کیست؟» سپس به حضرت علی^(ع) اشاره کردند و فرمودند: «ایشان همان ریسمان الهی هستند و هرکس به ایشان تمسک جوید، در دنیا از گناه مصون می ماند و در آخرت نیز هدایت می شود» (استرآبادی و رضوی، ۱۳۹۳، ص ۱۱۹). ابان بن تغلب نیز از امام محمدباقر^(ع) نقل می کند: «ولایت علی بن ابیطالب ریسمان خداوند است که در آیهی شریفهی «وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَ لَا تَفَرَّقُوا» آمده است. هرکس به او متمسک شود، مؤمن است و کسی او را ترک کند، از ایمان خارج شده است» (کوفی، ۱۴۱۰، ص ۹۰).

بررسی آیات یادشده ابعادی از تکامل معنوی حضرت علی^(ع) را نشان می دهد. در آیهی سورهی جائیه، تقابل «اجتروا السیئات» و «آمنوا و عملوا الصالحات» نشان دهندهی تمایز بنیادین میان مسیر گناه و مسیر ایمان و عمل صالح است. این تقابل نشان می دهد که انتخاب مسیر ایمان و عمل صالح نیازمند دوری جستن از گناهان و پایبندی به اصول اخلاقی و دینی است (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۲۹۰). قرار گرفتن حضرت علی^(ع) در گروه «آمنوا و عملوا الصالحات» نه تنها دوری ایشان از گناه را نشان می دهد، بلکه بر تلاش مستمر ایشان در انجام اعمال نیک و تعهد به اصلاح نفس دلالت دارد. و قرار گرفتن حضرت در زمرهی «الذین آمنوا و عملوا الصالحات» بر طهارت و تزکیه ایشان دلالت می کند. وعدهی «وعداً حسناً» در آیهی سورهی قصص، فراتر از صرف بهشت، بیان کنندهی مقام قرب و رضایت الهی است که به ایشان وعده داده شده است (حقی، بی تا، ج ۶، ص ۴۱۹). این وعدهی حسن نشان دهندهی جایگاه ویژهی حضرت علی^(ع) نزد خداوند و ارتباط عمیق روحانی ایشان با منبع الهی است. فراتر از لذت های بهشتی، این وعده به ارتباطی مستدام و بی زوال با خداوند اشاره دارد که منشأ سعادت جاودان است. تعبیر «نسباً و صهرراً» در آیهی سورهی فرقان، نه تنها به پیوند خانوادگی با پیامبر^(ص)، بلکه به پیوند معنوی و اتصال به منبع نور الهی اشاره می کند. این پیوند دوگانه نشان دهندهی همسانی و هماهنگی کامل حضرت علی^(ع) با رسالت پیامبر^(ص) است. پیوند نصبی مؤید خویشاوندی خونی و ارث بری صفات و ویژگی های پیامبر است و پیوند صبری نیز مؤید همراهی و همدلی عمیق در اهداف و آرمان های الهی است. «مؤذن» بودن ایشان در آیهی سورهی اعراف، نمادی از دعوت به حق و هدایتگری در بالاترین سطح، یعنی صحرای محشر است. این نقش بیان کنندهی نقش محوری حضرت علی^(ع) در هدایت مردم به سوی حق و عدالت در روز قیامت است. صحرای محشر مکانی است که حقیقت اعمال و نیات آشکار می شود و در این میان، صدای رسای و هدایتگر حضرت، منجی گم گشتگان خواهد بود. در نهایت، تعبیر «حبل الله» در آیهی سورهی آل عمران، به عنوان ریسمانی محکم برای اتصال به خداوند و

مصونیت از ضلالت و گمراهی است (طوسی، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۴۵). تمثیل «حبل‌الله» نشان‌دهنده‌ی استواری، اطمینان و امنیت راهی است که حضرت علی^(ع) به‌سوی خداوند ارائه می‌دهد. چنگ زدن به این ریسمان به معنای پناه بردن به معرفت و ولایت ایشان و در امان ماندن از گمراهی و فتنه‌هاست. این تعبیر همگی نشان از طی مراتب بالای کمال معنوی، قرب الهی، هدایتگری و اتصال به منبع فیض الهی در وجود حضرت علی^(ع) دارد. مجموع این ویژگی‌ها و فضائل، حضرت علی^(ع) را به‌عنوان نمونه‌ی کامل یک انسان الهی و الگویی برای رسیدن به کمال معنوی معرفی می‌کند.

۳-۴-۲- کارکردهای تربیتی تکامل معنوی

تکامل معنوی حضرت علی^(ع) الگوی جامعی برای رشد و تعالی فردی انسان ارائه می‌دهد. سیره‌ی ایشان در ایمان و عمل صالح، انگیزه‌ای نیرومند برای دوری از گناه، تلاش برای انجام اعمال نیک و تزکیه‌ی نفس در فرد ایجاد می‌کند. قرب الهی حضرت، به‌عنوان مقصدی والا، انسان را به‌سوی ارتباط عمیق‌تر با خداوند و کسب رضایت الهی سوق می‌دهد. این ارتباط روحانی موجب آرامش درونی، معنابخشی به زندگی و کسب سعادت جاودان می‌گردد. پیوند معنوی حضرت با پیامبر^(ص) نیز الگویی از تبعیت و پیروی از اسوه‌ی حسنه و به‌کار بستن آموزه‌های دینی در زندگی شخصی است. تمسک به «حبل‌الله»، به‌عنوان ریسمان الهی که حضرت مظهر آن است، فرد را در برابر گمراهی‌ها و فتنه‌ها محافظت می‌کند و مسیر هدایت و روشنی را برای او هموار می‌سازد. در مجموع، تأمل در ابعاد شخصیت معنوی حضرت علی^(ع) انسان را به سوی خودشناسی، اخلاق‌مداری و درنهایت، رسیدن به کمال انسانی رهنمون می‌سازد.

فضایل اخلاقی و معنوی حضرت علی^(ع) نقش مهمی در تربیت و هدایت جامعه به‌سوی عدالت، برابری و رفاه اجتماعی دارد. هدایتگری حضرت به‌عنوان «مؤذن» در صحرای محشر، نمادی از مسئولیت اجتماعی در راهنمایی و ارشاد مردم به‌سوی حق و عدالت است. این ویژگی اهمیت نقش رهبران و نخبگان جامعه را در هدایت و آگاهی‌بخشی به مردم برجسته می‌کند. ایمان و عمل صالح حضرت به‌عنوان یک الگوی عملی می‌تواند فرهنگ مسئولیت‌پذیری اجتماعی، همکاری و نوع‌دوستی را در جامعه تقویت نماید. عدالت و برابری‌طلبی ایشان الهام‌بخش برقراری عدالت اجتماعی و مبارزه با تبعیض و فساد در جامعه است. پیوند معنوی حضرت با پیامبر^(ص) نیز نمونه‌ای از همبستگی و وحدت در جامعه‌ی اسلامی است و به اهمیت حفظ وحدت و یکپارچگی جامعه در مقابل تهدیدات و فتنه‌ها اشاره دارد. درنهایت، با الگو قرار دادن سیره و شخصیت معنوی حضرت علی^(ع) می‌توان جامعه‌ای سالم، عادل و پویا بر اساس اصول اخلاقی و معنوی بنا نهاد.

جدول شماره ۱. کارکردهای تربیتی فضایل اخلاقی حضرت علی^(ع)

فضیلت قرآنی	ویژگی‌ها	کارکرد تربیتی (سطح اجتماعی)	کارکرد تربیتی (سطح فردی)
ایمان	راسخ بودن، پیشروی فعالانه، عمل‌گرایی، ازخودگذشتگی/ ایثار	رعایت اصول اخلاقی، ترویج عدالت و مقاومت در برابر فساد (ثبات اجتماعی) و تعهد به ارزش‌های مشترک، افزایش مسئولیت اجتماعی و تلاش جمعی برای حل مسائل اجتماعی (فقر، نابرابری و بی‌عدالتی)، ترویج وحدت، همکاری و حمایت متقابل (ایجاد ساختار اجتماعی قوی‌تر)	پایداری در برابر چالش‌ها و حفظ قطب‌نمای اخلاقی، جستجوی دانش و رشد معنوی مداوم، تبدیل باورها به اعمال ملموس (خدمت، شفقت و عدالت)، اولویت دادن به خیر بزرگ‌تر و تقویت روحیه‌ی نوع‌دوستی
علم	دانش موهوب الهی، درک جامع از قرآن، تسلط بر تفسیر و حکمت باطنی، حافظه‌ی قوی	اولویت دادن به اصول اخلاقی، ترویج عدالت و پرورش حس هدف مشترک (ایجاد جامعه‌ای هماهنگ‌تر و از نظر اخلاقی استوارتر) پرورش گفتمان فکری، تفکر انتقادی و رشد معنوی (درک ظریف‌تر و مداراگرانه‌تر از دیدگاه‌های مختلف)، برجسته کردن اهمیت مربیگری و انتقال دانش (شکل‌گیری جامعه‌ای باسوادتر و روشن‌فکتر)	پرورش تواضع و تلاش برای درک فراتر از عقل انسانی، بینش عمیق‌تر درباره‌ی معانی و کاربردهای قرآن و ایجاد ارتباط نیرومندتر با پیام الهی، کنجکاوی فکری و کشف حکمت عمیق‌تر متون دینی، اهمیت حفظ دانش و کاربرد آن در زندگی روزمره
انفاق	اطاعت محض، ایثار، اخلاص، حضور قلب	گسترش فرهنگ بخشندگی و تعاون و تقویت روحیه‌ی همیاری، کاهش فاصله‌ی طبقاتی و کمک به برقراری عدالت اجتماعی، افزایش اعتماد و همدلی و تقویت همبستگی و وحدت اجتماعی، ارتقای سطح اخلاق و معنویت کل جامعه	تقویت روحیه‌ی اطاعت و تسلیم در برابر اوامر الهی، ترجیح نیاز دیگران بر خود و پرورش حس نوع‌دوستی، تزکیه‌ی نفس و پالایش درون و رهایی از خودپسندی، ارتقای سطح معنویت و ارتباط دائمی با منبع فیض الهی
تکامل معنوی	ایمان و عمل صالح، قرب الهی، پیوند معنوی با پیامبر ^(ص) ، تمسک به حبل‌الله	تقویت فرهنگ مسئولیت‌پذیری اجتماعی، همکاری و نوع‌دوستی، الهام‌بخش برقراری عدالت اجتماعی و مبارزه با تبعیض و فساد، حفظ وحدت و یکپارچگی جامعه در برابر تهدیدها، بنا نهادن جامعه‌ای سالم، عادل و پویا بر اساس اصول اخلاقی و معنوی	دوری از گناه، تلاش برای انجام اعمال نیک و تزکیه‌ی نفس، ارتباط عمیق‌تر با خداوند و کسب رضایت الهی (آرامش درونی و معنابخشی به زندگی)، تبعیت و پیروی از اسوه‌ی حسنه و به‌کار بستن آموزه‌های دینی، مصونیت در برابر گمراهی‌ها و هموار شدن مسیر هدایت

۵- نتیجه‌گیری

تبیین و تحلیل یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که این فضایل نه تنها به صورت جداگانه، بلکه در تعامل و هم‌افزایی با یکدیگر، تأثیر عمیق و چندجانبه‌ای بر تربیت فردی و اجتماعی انسان می‌گذارند. ایمان راسخ، به عنوان بنیاد و زیربنا، بستری برای رشد سایر فضایل فراهم می‌کند. ایمانی که با ویژگی‌های «راسخ بودن»، «پیشروی فعالانه»، «عمل‌گرایی» و «از خودگذشتگی» تعریف می‌شود، فرد را به سوی کسب علم و دانش الهی سوق می‌دهد؛ علمی که نه صرفاً دانشی حصولی و اکتسابی، بلکه «دانش موهوب الهی» و مبتنی بر «درک جامع از قرآن» و «تسلط بر تفسیر و حکمت باطنی» است. این علم، خود موجب افزایش ایمان و تعمیق آن می‌شود و فرد را به سوی انفاق و ایثار در راه خدا هدایت می‌کند. انفاق نیز به نوبه‌ی خود، با ویژگی‌های «اطاعت محض»، «ایثار»، «اخلاص» و «حضور قلب»، موجب تزکیه‌ی نفس، تقویت ایمان و افزایش قرب الهی می‌شود؛ بنابراین، یک چرخه‌ی تعالی و تکامل معنوی شکل می‌گیرد که در آن ایمان، علم و انفاق، به صورت متقابل، یکدیگر را تقویت و تکمیل می‌کنند؛ به عنوان مثال، ایمان راسخ به فرد انگیزه می‌دهد تا در طلب علم الهی باشد و علمی که از این طریق به دست می‌آید، ایمان او را عمیق‌تر و استوارتر می‌سازد؛ همچنین ایمان و علم، هر دو فرد را به انفاق و ایثار در راه خدا ترغیب می‌کنند و انفاق خالصانه نیز موجب تزکیه‌ی نفس و افزایش ایمان و قرب الهی می‌شود. این تعامل و هم‌افزایی میان فضایل نه تنها در سطح فردی، بلکه در سطح اجتماعی نیز تأثیرگذار است. جامعه‌ای که افراد آن از ایمان راسخ، علم الهی و روحیه‌ی انفاق و ایثار برخوردار باشند، جامعه‌ای خواهد بود که در آن اصول اخلاقی رعایت می‌شود، عدالت ترویج می‌یابد، مسئولیت اجتماعی افزایش پیدا می‌کند و وحدت و همبستگی اجتماعی تقویت می‌گردد. هدایتگری حضرت علی^(ع) به عنوان «مؤذن» و «حبل‌الله»، نمادی از این نقش اجتماعی است که در آن، ایمان، علم و انفاق، برای هدایت و ارشاد جامعه به سوی حق و عدالت به کار گرفته می‌شوند. در واقع، تکامل معنوی حضرت علی^(ع) که در آیات قرآن به آن اشاره شده، الگوی جامعی برای رشد و تعالی فردی و اجتماعی ارائه می‌دهد. این تکامل نه صرفاً مجموعه‌ای از فضایل جداگانه، بلکه دستگامی پویا و متعامل است که در آن، هر فضیلت علت و معلول فضایل دیگر است و در نهایت، به شکل‌گیری جامعه‌ای سالم، عادل و پویا بر اساس اصول اخلاقی و معنوی منجر می‌شود. به این ترتیب، می‌توان گفت که فضایل قرآنی امیرالمؤمنین^(ع) نه تنها ابعادی از شخصیت ایشان را روشن می‌سازند، بلکه راهنمایی جامع برای تربیت و هدایت انسان‌ها در مسیر کمال و سعادت ارائه می‌دهند.

منابع

- قرآن کریم؛ ترجمه‌ی انصاریان؛ آیین دانش، ۱۴۰۳ ش.
- ابن‌ابی‌حاتم، عبدالرحمن بن محمد؛ تفسیر القرآن العظیم (ابن‌ابی‌حاتم)؛ مصحح: اسعد محمد طیب؛ ریاض: مکتبه نزار مصطفی‌البا، ۱۴۱۹ ق-۱۹۹۹ م.
- ابن‌عاشور، ابی‌محمد؛ الكشف و البیان عن تفسیر القرآن؛ مصحح: احمد بن محمد ثعلبی و نظیر ساعدی؛ بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۲۲ ق-۲۰۰۲ م.
- ابن‌عبدالسلام، عبدالعزیز بن عبدالسلام؛ تفسیر العزین عبدالسلام؛ احمد فتحی عبدالرحمن؛ بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۹ ق-۲۰۰۸ م.
- ابن‌منظور، محمد بن مکرم؛ لسان العرب؛ مصحح: علی شییری؛ بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۸ ق-۱۹۸۸ م.
- ابن‌میثم، میثم بن علی بحرانی؛ قواعد المرام فی علم الکلام؛ مصحح: احمد حسینی اشکوری و محمود مرعشی؛ قم: مکتبه آیه‌الله العظمی المرعشی النجفی^(ره)، ۱۴۰۶ ق.
- ابن‌عاشور، محمد طاهر؛ تفسیر التحریر و التنویر؛ تونس: الدار التونسية للنشر، ۱۹۸۴ م.
- ابن‌عربی، محمد بن علی؛ کتاب التعریفات؛ علی بن محمد جرجانی؛ تهران: ناصر خسرو، ۱۳۷۰ ش.
- ابو حمزه ثمالی، ثابت بن دینار؛ تفسیر القرآن الکریم (تفسیر ابو حمزه ثمالی)؛ بیروت: دارالمفید، ۱۴۲۰ ق.
- استرآبادی، علی و رضوی، محمد؛ تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة؛ تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، شرکت چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۹۳ ش.
- آلوسی، محمود بن عبدالله؛ روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی؛ مصحح: محمد احمد آمد و عمر عبدالسلام سلامی؛ بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۲۰ ق.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان؛ البرهان فی تفسیر القرآن؛ قم: البعثة، مرکز الطباعة و النشر، ۱۴۱۵ ق.
- بلندهمتان، کیوان؛ «جایگاه مفهوم ایمان در تربیت اسلامی»؛ تربیت اسلامی، سال ۸، شماره ۱۶، ۱۳۹۲ ش.
- ثقفی‌تهرانی، محمد؛ تفسیر روان جاوید؛ تهران: برهان، ۱۳۹۸ ق.
- جرجانی، حسین بن حسن؛ جلاء الأذهان و جلاء الاحزان؛ تهران: دانشگاه تهران، بی‌تا.
- جزایری، نعمت‌الله بن عبدالله؛ عقود المرجان فی تفسیر القرآن؛ بی‌جا: بی‌نا، بی‌تا.
- حسکانی، عبیدالله بن عبدالله؛ شواهد التنزیل لقواعد التفضیل؛ مصحح: محمد باقر محمودی؛ تهران: وزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامی. مؤسسة الطبوع و النشر، ۱۴۱۱-۱۴۱۰ ق.
- حسینی استرآبادی، سید شرف‌الدین؛ تأویل الآیات الظاهرة فی فضائل العترة الطاهرة؛ قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۹ ق.
- حسینی طهرانی، محمد مهدی بن مرتضی؛ محمد حسین؛ مبارک، عبدالرحیم؛ بحرالعلوم، رساله السیر و السلوک المنسوبة الی بحر العلوم. مشهد مقدس: مؤسسه ترجمه و نشر دوره علوم و معارف اسلام، ۱۴۲۶.

- حسینی همدانی، محمد و بهبودی، محمدباقر؛ انوار درخشان در تفسیر قرآن؛ تهران: لطفی، ۱۳۸۰ ش.
- حقی، اسماعیل بن مصطفی؛ تفسیر روح البیان؛ بیروت: دار الفکر، بی تا.
- خلیل بن احمد فراهیدی؛ العین؛ به کوشش محسن آل عصفور، مهدی مخزومی و ابراهیم سامرائی؛ قم: مؤسسه دار الهجرة، ۱۴۰۹-۱۴۱۰ ق.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی؛ تفسیر قرآن مهر؛ جمعی از پژوهشگران قرآنی؛ قم: پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۸۷-۱۳۸۸ ش.
- زبیدی، ماجد ناصر؛ التیسیر فی التفسیر للقرآن بروایة أهل البيت؛ بیروت: دار المحجة البيضاء، ۱۴۲۸ ق-۲۰۰۷ م.
- زمخشری، محمود بن عمر؛ الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل؛ مصحح: مصطفی حسین احمد؛ بیروت: دار الكتاب العربی، ۱۴۰۷-۱۴۱۴ ق.
- سلطان علی شاه، سلطان محمد بن حیدر؛ بیان السعادة فی مقامات العبادة؛ بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۸ ق.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر؛ الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور؛ مصحح: عبدالله بن عبدالمحسن ترکی و عبدالسند حسن یمامه؛ قاهره: مرکز هجر للبحوث و الدراسات العربیة و الاسلامیة، ۱۴۲۴ ق-۲۰۰۳ م.
- شحاته، عبدالله محمود؛ مقاتل بن سلیمان؛ تفسیر مقاتل بن سلیمان؛ بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۲۳ ق-۲۰۰۲ م.
- صابری، غ ع؛ اخوی، ا؛ شریفی نیا، م؛ «نقش انفاق در تربیت انسان از منظر آیات و روایات»؛ پایان نامه کارشناسی ارشد، وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، دانشگاه جامعه المصطفی العالمیه، دانشکده هیات و معارف اسلامی، ۱۳۸۵ ش.
- صالحی، ا؛ و طاهری عبدهوند، ا؛ «کارکردهای اخلاقی، اجتماعی و تربیتی علم از دیدگاه حضرت علی علیه السلام و راهکارهای کاربردی آموزش علوم در ایران»؛ پژوهش نامه تربیت تبلیغی، سال ۲، شماره ۳-۴، ۱۳۹۳ ش.
- صنعانی، عبدالرزاق بن همام؛ تفسیر عبدالرزاق؛ مصحح: محمود محمد عبده؛ بیروت: دار الكتاب العلمیه، ۱۴۱۹ ق-۱۹۹۹ م.
- طباطبایی، محمدحسین؛ تفسیر المیزان؛ ترجمه ی محمدباقر موسوی؛ قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۷۸ ش.
- طبرانی، سلیمان بن احمد؛ التفسیر الكبير (طبرانی)؛ اربد: دار الكتاب الثقافی، ۲۰۰۸ م.
- طبرسی، فضل بن حسن. ترجمه ی تفسیر مجمع البیان؛ تهران: فراهانی، ۱۳۵۰-۱۳۵۱ ش.
- _____؛ تفسیر جوامع الجامع؛ مصحح: ابوالقاسم گرجی؛ قم: حوزه علمیه قم، ۱۳۷۷-۱۳۷۸ ش.
- _____؛ مجمع البیان؛ بیروت: دار المعرفة، ۱۴۰۸ ق.
- طبری، محمد بن جریر؛ جامع البیان فی تفسیر القرآن؛ بیروت: دار المعرفة، ۱۴۱۲ ق.
- طریحی، فخرالدین بن محمد؛ مجمع البحرین؛ مصحح: احمد حسینی اشکوری؛ تهران: مکتبه المرتضویة،

۱۳۷۵ ش.

- طوسی، محمدبن حسن؛ التبیان فی تفسیر القرآن؛ بیروت: دار إحياء التراث العربی، بی تا.
- _____؛ الأمالی؛ ترجمه‌ی صادق حسن‌زاده؛ قم: اندیشه هادی، ۱۳۸۸ ش.
- عیاشی، محمدبن مسعود؛ تفسیر العیاشی؛ تهران: مکتبه العلمیه الاسلامیه، ۱۳۸۰-۱۳۸۱ ش.
- فخر رازی، محمدبن عمر؛ التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)؛ بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۲۰ ق-۱۹۹۹ م.
- فیض کاشانی، محمدبن شاه مرتضی؛ تفسیر الصافی؛ به کوشش حسین اعلمی؛ تهران: مکتبه الصدر، ۱۳۷۳ ش-۱۴۱۵ ق.
- قرطبی، محمدبن احمد؛ الجامع لأحكام القرآن؛ تهران: ناصر خسرو، ۱۳۶۴ ش.
- قمی، علی بن ابراهیم؛ تفسیر القمی، مصحح: طیب جزایری؛ قم دار الکتاب، ۱۴۰۴ ق.
- کاشانی، فتح‌الله بن شکرالله؛ تفسیر کبیر منهج الصادقین فی إلزام المخالفین؛ تهران: کتاب‌فروشی و چاپخانه محمدحسن علمی، ۱۳۳۶ ش.
- کوفی، فرات بن ابراهیم؛ تفسیر فرات الکوفی؛ مصحح: محمد کاظم؛ تهران: وزارة الثقافة و الإرشاد الإسلامی، مؤسسة الطبع و النشر، ۱۴۱۰ ق-۱۹۹۰ م.
- نیآوردی، علی بن محمد؛ النکت و العیون تفسیر الماوردی؛ سید عبدالرحیم بن عبدالمقصود؛ بیروت: دار الکتب العلمیه، بی تا.
- متقی، علی بن حسام‌الدین؛ کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال؛ بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۳۱ ق-۲۰۱۰ م.
- مکارم شیرازی، ناصر و آشتیانی، محمدرضا؛ تفسیر نمونه؛ تهران: دار الکتب الإسلامیه، ۱۳۷۴ ش.
- Jeong, C., & Han, H (2011). A multi-level model of moral thinking based on neuroscience and moral psychology's exploration of their impact and development. *Psychology Research*, 1(5), 328- 339.

